

Geestelijke verzorging bij justitie en in ziekenhuizen

Appels met peren vergelijken?

Wie een blik werpt op de website van de VGVZ, ziet dat er zeven werkvelden verbonden zijn aan de beroepsvereniging. Op het eerste gezicht lijken die weinig gemeen te hebben wat betreft doelgroep of organisatie. Het valt bovendien op dat de werkvelden justitie, politie en defensie niet genoemd worden. Dit versterkt de gedachte dat er geen samenhang is tussen de werkvelden. Het is echter de vraag of die samenhang tussen de werkvelden op het niveau van beleid en praktijk daadwerkelijk ontbreekt.

Sujin Rosie en Sjaak Körver

VOOR AANKOMEND geestelijk verzorgers kan het behulpzaam zijn om zicht te hebben op de overeenkomsten en verschillen tussen de werkvelden. Ook voor de toekomst van de geestelijke verzorging is het vruchtbaar om hier zicht op te hebben. De eventuele aanwezigheid van een rode draad zou kunnen helpen om meer samen-

hang tussen de werkvelden te zien, waar nu vooral verschillen opvallen. Hebben die verschillen van doen met het anders-zijn van de werkvelden, in die zin dat een ziekenhuis nu eenmaal iets anders is dan een gevangenis? Of houden de verschillen verband met de inhoud van de geestelijke verzorging zelf?

Die vragen waren aanleiding tot een onderzoek in het kader van mijn bachelorthesis met als titel *Geestelijke verzorging bij justitie en in ziekenhuizen: eenheid in verscheidenheid ondanks verscheidene eenheden?* Deze thesis richt zich op de vraag of een gemeenschappelijk narratief te vinden is voor de geestelijke verzorging in twee zeer verschillende werkvelden. Daartoe zijn in een paar stappen beleid, enkele theoretische basislijnen en de praktijk van beide werkvelden met elkaar vergeleken. Er is een literatuurstudie uitgevoerd naar beleidsstukken en enige theoretische basislijnen, en daarnaast zijn enkele casestudy's geanalyseerd om de praktijk van beide werkvelden in beeld te brengen. Deze casestudy's zijn tot stand gekomen binnen het Case Studies Project Geestelijke Verzorging (CSP).

In dit artikel geef ik een korte schets van de opzet van mijn onderzoek, ga ik in op de resultaten en beschrijf ik wat die resul-

taten kunnen betekenen voor de geestelijke verzorging.¹ Hoofdvraag van het onderzoek is: 'In hoeverre is er sprake van overeenkomsten in de praktijk van de geestelijke verzorging in de werkvelden justitie en ziekenhuis en in hoeverre komen de gevonden overeenkomsten overeen met of verschillen die van het beleid van de geestelijke verzorging in beide werkvelden?' Deze onderzoeksvraag is onderverdeeld in drie deelvragen.

Achter de coulissen

Met de eerste deelvraag werd het beleid van de geestelijke verzorging in beide werkvelden onderzocht, aan de hand van publicaties van het Centrum voor Justitiepastoraat zoals het *Handboek justitiepastoraat*, de *Beroepsstandaard geestelijk verzorger* en het *Nieuw handboek geestelijke verzorging*. Ik (de eerste auteur) deed onder begeleiding van de tweede auteur onderzoek naar naar de organisatorische inbedding, de wettelijke basis en enige beleidslijnen van beide werkvelden. Daarnaast werden enkele theoretische lijnen uitgewerkt die de basis lijken te vormen voor de geestelijke verzorging in beide werkvelden.

Er is gebleken dat de organisatorische inbedding in beide werkvelden verschilt. Dit heeft ermee te maken dat de geestelijke verzorging bij justitie per denominatie is georganiseerd. De geestelijk verzorger is verplicht om een zending te hebben en is als zodanig zowel aan de overheid als aan de zendende denominatie verbonden. Daar staat tegenover dat de geestelijke verzorging in ziekenhuizen een integraal onderdeel is van de zorginstelling en meestal territoriaal georganiseerd is. Er is meestal geen sprake van een verplichte zending. Ieder ziekenhuis kan bovendien eigen accenten aanbrengen wat betreft de organisatie van de geestelijke verzorging.

Tussen de beide werkvelden zijn er overeenkomsten in de wettelijke basis van de geestelijke verzorging: zorgvragers hebben recht op goede zorg en het vrij belijden en

beleven van godsdienst of levensovertuiging. Penitentiaire inrichtingen en zorginstellingen hebben daarom de plicht om geestelijke verzorging aan te bieden. Een andere overeenkomst is het werken op verschillende niveaus. Op microniveau begeleiden geestelijk verzorgers de zorgvragers. Op mesoniveau adviseren geestelijk verzorgers steeds vaker professionals via moreel be raad en onderwijzen ze professionals en vrijwilligers via educatieve activiteiten. Op macroniveau, ten slotte, participeren ze in onder meer maatschappelijke netwerken en discussies.

Ontbreekt inderdaad
samenhang tussen de
werkvelden op het niveau
van beleid en praktijk?

De praktijk in kaart gebracht

Aan de hand van de tweede deelvraag onderzocht ik de praktijk van de geestelijke verzorging in beide werkvelden aan de hand van twee casestudy's bij justitie en twee casestudy's binnen ziekenhuizen. Deze vier casestudy's werden getypeerd als paradigmatisch; de indiener van de casus beoogde de werkwijze van de geestelijke verzorging te beschrijven. De casestudy's zijn afkomstig van twee rooms-katholieke en twee protestantse geestelijk verzorgers die ieder een mannelijke zorgvrager hebben begeleid. De casestudy's zijn thematisch geanalyseerd, waarbij de thema's zijn gebaseerd op de hoofdvragen van het CSP: wat doet een geestelijk verzorger, waartoe en waarom? Of anders geformuleerd: wat zijn de interventies, de doelen en resultaten en de theoretische uitgangspunten in de desbetreffende casestudy?

De conclusie is dat meerdere formele verschillen zichtbaar werden in de praktijk. Die verschillen omvatten de organisatorische inbedding, de aansturing van de gees-

telijke verzorging, de rol van zending of denominatie, de totstandkoming, het type en duur van het contact, de samenwerking met andere professionals en de diversiteit van de aangeboden begeleiding.

Op het gebied van interventies bleken religie, ritueel en individuele gesprekken belangrijke overeenkomsten te zijn in de praktijk van beide werkvelden. De tijdsduur en invulling van het contact tussen de geestelijk verzorgers en de zorgvragers verschilden. Zo was er bij justitie sprake van een langer en gevarieerder begeleidingsproces dan bij ziekenhuizen. De geestelijke verzorging bij justitie was gericht op integraal werken; de drieslag van individuele gesprekken, groeps gesprekken en kerkdiensten werd door een enkele geestelijk verzorger vervuld.²

Verder viel op dat in het werkveld van het ziekenhuis het benoemen van de eigen levensbeschouwelijke identiteit het begelei-

dingsproces beïnvloedde.³ Een zorgvrager vroeg bijvoorbeeld na het horen van de levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijk verzorger – die aanvankelijk niet duidelijk was voor de zorgvrager – of ze samen konden bidden. Bij justitie was de levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijk verzorger al duidelijk, omdat zorgvragers kenbaar maakten welke geestelijk verzorger van welke denominatie zij wilden spreken.

Op het gebied van doelen en resultaten was een overeenkomst voornamelijk het streven om aanwezig, nabij en trouw te zijn. Het kennis hebben van de levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijk verzorgers resulteerde in het ontstaan van een zogenaamde 'religieuze ruimte'. Daarin werd gebeden, gesproken over geloof of een ziekenzegen uitgevoerd. Dit begrip van religieuze ruimte is afgeleid uit het onderscheid van Habermas tussen systeem- en leefwereld⁴ en de uitwerking daarvan door Tineke Abma.⁵ De leefwereld bevat onze alledaagse

kennis en is de basis voor ons begrip en inzicht. De systeemwereld is een materiële reproductie in de samenleving die gedreven wordt door geld, goederen en marktwaarden. Gevangenissen en ziekenhuizen representeren de systeemwereld, terwijl de vertrouwde omgeving van de zorgvrager, waar religie mogelijk onderdeel van is, de leefwereld representeert. De geestelijk verzorger brengt in zekere zin de leefwereld naar de zorgvrager toe en creëert daarin ruimte voor religie.

Een verschil was de inzet van deze liturgische en religieuze gebruiken om tot een resultaat te komen. Slechts in één casestudy was de zorgvraag daadwerkelijk een rituele handeling (ziekenzegen), waar in de andere casestudy's het aanbieden van liturgie en gebed na verloop van tijd gebeurde.

Uit een casestudy bij justitie bleek dat de zorgvrager ook geïnteresseerd was in de gebruiken en rituelen van andere denominaties. De zorgvrager deed mee aan activiteiten van de boeddhistische, humanistische en katholieke geestelijk verzorgers. In de onderzochte casestudy's binnen ziekenhuizen werd dit niet als zodanig zichtbaar. Daar lag de nadruk op specifiek christelijke rituelen en gebruiken. Wel werd bij een van de twee casestudy's binnen ziekenhuizen duidelijk dat de zorgvrager zich niet specifiek binnen een enkele denominatie of kerkelijke gemeenschap positioneerde.

Wat betreft theoretische uitgangspunten waren er overeenkomsten in het toepassen van de presentietheorie en het bekleden van verschillende rollen als geestelijk verzorger (die van vertrouwenspersoon, contactpersoon en ritueel begeleider). Een verschil was het gebruik van het contextueel pastoraat; dit model werd wel benoemd als toegepast bij justitie maar dit was niet het geval bij de onderzochte casestudy's binnen ziekenhuizen. De contextuele benadering gaat uit van het relationeel-ethische concept dat het bij een probleem om meer gaat dan de enkeling. Het gaat ook om de relati-

onele werkelijkheid waar elk mens onderdeel van is. Ieder mens staat namelijk in een contextueel verband dat over generaties heen reikt en moet in de eigen context op zoek naar wat rechtvaardig en betrouwbaar is ten opzichte van de leden van die context (Van Rhijn & Meulink-Korf, 1997).

De theorie in praktijk

Met de laatste deelvraag zocht ik een gemeenschappelijk narratief op het gebied van interventies, doelen en resultaten, en theoretische uitgangspunten in de geestelijke verzorging van beide werkvelden. Uit de casestudy's bleek dat bidden en spreken over geloof belangrijke gemeenschappelijke interventies zijn, evenals het beschikbaar zijn tijdens crisismomenten en het voeren van individuele gesprekken die een existentiële en spirituele dimensie hebben. Deze interventies passen binnen de competentieprofielen en dienstenspecificatie van de geestelijke verzorging bij justitie en ook bij de *Beroepsstandaard geestelijk verzorger* van de VGVZ.

Is er een gemeenschappelijk narratief te vinden in deze zeer verschillende werkvelden?

Een gemeenschappelijk doel was het streven om nabij te zijn en de inzet van gebed als vorm van coping bij ingrijpende levensgebeurtenissen. Dit laatste resulteerde in rust en opluchting bij de zorgvragers. Een ander gemeenschappelijk resultaat was het brengen van de leefwereld (met ruimte voor religie) in de systeemwereld waar de zorgvragers zich in bevonden. Bij justitie kreeg dit gestalte in de concretisering van de vrijplaats; zorgvragers werden spraakzaam, emotioneel en durfden te spreken over geloof. In de ziekenhuizen was de geestelijke verzorging interdisciplinair ingebed, maar trok het medisch personeel zich terug toen een religieus ritueel voltrokken werd.

In de onderzochte casestudy's voerde de presentietheorie de boventoon, als het gaat over de theoretische achtergrond van het handelen van de geestelijk verzorgers. Ook het innemen van verschillende rollen werd in beide werkvelden zichtbaar. Uit de casestudy's bleek dat de rollen van begeleider en representant in elkaars verlengde lagen en dat in beide rollen een spanning doorklonk tussen een concrete doelgerichtheid en een relationele grondhouding in het werk van de geestelijk verzorgers. In nummer 95 van dit tijdschrift publiceerde Myriam Braakhuis een artikel waarin zij deze spanning introduceerde en verhelderde (Braakhuis, Körver & Walton, 2019).

Idealiter ziet de geestelijke verzorging zichzelf als een eenheid in haar verscheidenheid

Een stap verder

De vraag is nu wat de gevonden samenhang tussen beide werkvelden kan betekenen voor de geestelijke verzorging. De gevonden samenhang willen optillen naar een gemeenschappelijk narratief betekent dat er een bereidheid is om een bredere blik te ontwikkelen. Er zou in dat geval voorbij het anders-zijn moeten worden gekeken wat betreft beleid en theoretische basislijnen van de werkvelden. Neem bijvoorbeeld de beleidsmatige verplichte zending en het denominatief werken bij justitie, versus het zonder zending en territoriaal werken in ziekenhuizen. De discussie over de legitimiteit en actualiteit van deze organisatiestructuren is al veelvuldig gevoerd.

Aan de hand van de onderzochte casestudy's kan geconstateerd worden dat het domein van de geestelijk verzorging, zingeving en levensbeschouwing, constant op de voor- en achtergrond aanwezig is. Of het nu is doordat levensbeschouwing bijdraagt

aan het creëren van een leefruimte in een systeemwereld of doordat de existentiële dimensie van de (groeps)gesprekken mede wordt ingekleurd door zingeving en levensbeschouwing. De existentiële dimensie wordt hierbij zelfs verdiept wanneer de geestelijk verzorger er zelf expliciet aandacht voor heeft, de eigen levensbeschouwelijke achtergrond benoemt en de religieuze of levensbeschouwelijke dimensie aan de orde stelt en tematiseert (Körver, 2020).

Door nu niet terug te vallen op de vraag naar de legitimiteit en actualiteit van zending en denominatief werken, ontstaat er ruimte om van de gevonden samenhang een gemeenschappelijk narratief te maken: ongeacht de organisatiestructuren, de levensbeschouwelijke achtergrond en eventuele aanwezigheid van zending kan elke geestelijk verzorger met diens eigen levensbeschouwing werken en kent er de haken en ogen van.

Een nieuw perspectief?

Het onderzoek was in omvang te beperkt om representatieve resultaten te geven voor beide werkvelden. Wel is een aantal vragen en vermoedens gevonden die in een vervolgonderzoek verder onderzocht kunnen worden. Er kan onderzocht worden in hoeverre zorgvragers bij justitie welwillend staan tegenover het ontvangen van geestelijke verzorging vanuit een andere levensbeschouwelijke traditie. Volgens het onderzoek van Anke Liefbroer en Joantine Berghuijs zijn respondenten werkzaam bij justitie al bereid om geestelijke verzorging te verlenen aan zorgvragers met een andere levensbeschouwelijke identiteit dan zijzelf hebben (2019). Verder bleken zorgvragers in ziekenhuizen een even grote waardering toe te kennen aan gesprekken met geestelijk verzorgers van dezelfde levensbeschouwelijke traditie als aan gesprekken met geestelijk verzorgers van een andere traditie (Liefbroer & Nagel, 2021). Wat zou een wederkerige ontvankelijkheid en welwillendheid bij justitie betekenen op het niveau van beleid en praktijk?

Een nieuwe situatie voor meer dan de onderzochte werkvelden zou kunnen zijn dat vanuit het gevonden narratief wordt gekeken naar het kenmerkende, eigene en gemeenschappelijke van ieder werkveld. Zo wordt het zoeken naar samenhang en behouden van een gemeenschappelijk narratief ook een vorm van zelfbehoud. Immers: wie boven de grenzen van de eigen werkvelden staat, kan de 'good practices' van anderen zien. Zo hoeft de geestelijke verzorging (en iedere geestelijk verzorger) zich niet steeds opnieuw te definiëren en te bewijzen per werkveld, maar kan zij zich vanuit een gemeenschappelijk startpunt inbedden in het eigen werkveld.

Op deze manier staat de geestelijke verzorging als expertise sterk, is zij transparant voor aankomend geestelijk verzorgers, versterkt zij zichzelf in de werkvelden en wordt zij bekender en toegankelijker. Dit komt weer ten goede aan het implementeren van geestelijke verzorging in nieuwe contexten en werkvelden. Idealiter ziet de geestelijke verzorging zichzelf niet als verscheidene eenheden, maar juist als een eenheid in haar verscheidenheid.

X.J.S. Rosie is masterstudent theologie aan de Tilburg University en masterstudent geestelijke verzorging aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. E-mail: x.j.s.rosie@uvt.nl.
Dr. J.W.G. Körver was tot voor kort universitair hoofddocent geestelijke verzorging aan de Tilburg School of Catholic Theology en directeur van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging.

Literatuur

Abma, T.A. (2010). *Herinneringen en dromen van zeggenschap: cliëntenparticipatie in de ouderenzorg*. Den Haag: Boom Lemma.

- Braakhuis, M. & Körver, J.W.G. & Walton, M.N. (2019). Professionele nabijheid: integratie van een relationele grondhouding en concrete doelgerichtheid binnen geestelijke verzorging. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 22 (95), 14-22.
- Doolaard, J.J.A. (red.) (2006). *Nieuw handboek geestelijke verzorging*. Kampen: Kok.
- Iersel, A.H.M. van & Eerbeek, J.D.W. (red.) (2009). *Handboek justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat*. Budel: Damon.
- Körver, J.W.G. (2020). Voorbij het taboe van doelgerichtheid: met professionele intuïtie op zoek naar de ziel in het ziekenhuis. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 23 (100), 50-55.
- Rhijn, M.A. van & Meulink-Korf, J.N. (1997). *De context en de ander: Nagy herlezen in het spoor van Levinas met het oog op pastoraat*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- VGZV (2015). *Beroepsstandaard geestelijk verzorger*. Amsterdam: VGZV.

Noten

1. Voor de volledige thesis zie <https://ucgv.nl/case-studies-project/publicaties-csp>.
2. Integraal werken is een basisprincipe van de geestelijke verzorging bij justitie. In het *Grondslagdocument* van de Dienst Geestelijke Verzorging is (in de vierde grondslag) vastgelegd dat het justitiepastoraat integraal werk moet uitvoeren.
3. In de beide bestudeerde casestudy's was en bleef de levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijk verzorger in het werkveld van het ziekenhuis niet onbekend. Er is niet onderzocht wat het betekent wanneer de levensbeschouwelijke identiteit wel onbekend is en blijft.
4. Jürgen Habermas is een filosoof in de traditie van de Frankfurter Schule. In *Theorie van het communicatieve handelen* maakt Habermas onderscheid tussen 'systemen' en 'leefwereld'.
5. Tineke Abma is hoogleraar participatie en diversiteit bij het Amsterdam UMC. Ze schreef over het onderscheid tussen systeemwereld en leefwereld en hoe je beide in balans kunt brengen (zie o.a. Abma, 2010).